

PRVIH
30...

ZAVODA ZA
PROSTORNO
UREĐENJE
PRIMORSKO-
GORANSKE
ŽUPANIJE

UTJECAJ PROSTORNOG PLANIRANJA NA RAZVOJ TURIZMA

dr. sc. Jasenka KRANJČEVIĆ

dr. sc. Jasenka KRANJČEVIĆ,
dipl. ing. arh.,
viši znanstveni suradnik,
Institut za turizam, Zagreb
jasenka.kranjcevic@iztg.hr

Sažetak

Iskustva u Hrvatskoj pokazuju da prostorno planiranje može imati pozitivan utjecaj na razvoj turizma, pogotovo ako su prethodno jasno i sveobuhvatno definirani njihovi međusobni odnosi. Nakon promjene društveno-ekonomskog i političkog sustava 90-ih godina prošlog stoljeća, promijenjeni su odnosi između prostornog i turističkog planiranja. Stoga se u radu ukazuje na nužnost preispitivanja postojećih odnosa između prostornog i turističkog planiranja. Osim što se u radu ističe važnost prostornog planiranja za razvoj turizma, daje se i osvrt na tradiciju prostornog planiranja turizma u Primorsko-goranskoj županiji.

Ključne riječi: prostorno planiranje, razvoj turizma, međusobni utjecaji

I. UVOD

Poznato je da je odnos između prostornog planiranja i planiranja turizma vrlo složen, ne samo zbog međusobno isprepletenih ekonomskih, pravnih, kulturnih, socijalnih, ekoloških, već i političkih odnosa. Turizam, nesumnjivo može pridonijeti društveno-ekonomskom razvoju ili obnovi pojedinih područja, ali bez određenih instrumenata, poput prostornih planova, teško može ostvariti zacrtane planove razvoja. Turizam preobražava cijele regije u svakom smislu, ali da bi njegov razvoj bio planski i u određenoj mjeri „kontroliran”, potrebno ga je vezati uz prostorno planiranje.

S obzirom na rastuće ekonomske aktivnosti turizma pretpostavlja se da će i dalje rasti potražnja za prostorom. Ako se uzme u obzir činjenica da je prostor ograničeno dobro i da se prostor za potrebe turizma ne može kao sirovina dopremiti s druge lokacije (Marinović-Uzelac, 2001:459-491.) prilikom prostornog planiranja i planiranja razvoja turizma potrebno je voditi računa o njihovim složenim odnosima. Stoga je proizašla potreba za sustavnim i interdisciplinarnim prostornim planiranjem turizma na različitim razinama: lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj i nadnacionalnoj. Iskustva su pokazala da planiranje turizma bez povezivanja s ostalim sektorima (npr. prostorno planerski, pravni, ekonomski, ekološki, prometni, itd.) može izazvati dugoročne negativne posljedice u prostoru, a time i društvu.

Danas se negativne posljedice turizma u prostoru Hrvatske mogu iskazati kao: napuštene turističke zone¹, brojčano prevelik broj apartmana, nedovoljna količina električne energije, bespravna gradnja, nekvalitetna prometna infrastruktura, devastacija kulturnih i prirodnih dobara, itd. Sagledavanjem problema prostora i tu-

¹ Iako je određen broj područja ugostiteljsko-turističke namjene planski izgrađen s potrebnom tehničkom infrastrukturom za vrijeme socijalizma, zbog nejasno definiranih vlasničkih odnosa nakon 90-ih godina prošlog stoljeća neka od njih su napuštena.

Prostorno planiranje kao čimbenik razvoja u županijama

rizma samo s jednog aspekta (npr. ekonomski bez pravnog) može se doći do neutemeljenih zaključaka. U sagledavanju negativnih učinaka turizma na prostor ne smije se zanemariti interdisciplinarnost prostornog i turističkog planiranja.

Nažalost, u široj javnosti prostorni se planovi danas najčešće shvaćaju kao instrument za privođenje zemljišta namjeni za potrebe investicija, a zanemaruje se da je prostorno planiranje interdisciplinarni planski proces kako bi se ostvario „optimalni raspored ljudi, dobara i djelatnosti u prostoru” te da je planiranje vezano uz pravo, ekonomiju, kulturna dobra, ekologiju, promet, itd.

Iako je odnos prostora i turizma vrlo složen, možemo se s pravom pitati koliko se u društvu kritički promišlja o utjecaju prostornog planiranja na razvoj turizma na nacionalnoj, regionalnoj i lokalnoj razini, kako bi se pridonijelo održivom razvoju društva te, postoje li u Hrvatskoj sustavna interdisciplinarna istraživanja o odnosima između prostornog i turističkog planiranja? Tu se ne postavlja pitanje samo prostorne distribucije turizma, prihvatnog kapaciteta ili vrste smještajnih kategorija, već i ekonomije prostora te s njom povezane prostorne ekonometrije, zatim osmišljavanje prostornih modela, itd.

2. UTJECAJ PROSTORNOG PLANIRANJA NA RAZVOJ TURIZMA U HRVATSKOJ

Nakon Drugoga svjetskog rata turizam je na jadranskoj obali Hrvatske poprimao neočekivane razmjere. Njegov razvoj očitovao se u spontanom i naglom povećanju turističkih smještajnih kapaciteta, snažnom porastu najprije domaćeg, a kasnije sve više inozemnoga turističkog prometa te porastu investicijskih zahvata u turizmu. Turizam nije prodirao samo na pojedine prostore hrvatskog Jadrana, već je

nezadrživo prodirao na cijelo područje, ne čekajući osiguranje tehničkih, organizacijskih, administrativnih, pravnih, ekonomskih ili prostorno planskih uvjeta. Poradi nagle turističke izgradnje turizam je počeo pokazivati znakove neorganiziranosti i nekoordiniranosti u prostoru i s različitim sektorima s kojima je imao izravne i / ili neizravne veze. Za potrebe turizma nisu bile osigurane dovoljne količine pitke vode, električne energije, hrane, izgrađene prometnice, itd. (Marasović, 1966.). Gradnja ili obnova ugostiteljskih građevina neposredno nakon Drugoga svjetskog rata ograničila se pretežito na hotele, pansione, radnička odmarališta, a vrlo malo na potrebnu izgradnju tehničke infrastrukture te na ostale građevine koje su trebale biti u funkciji turističke ponude. U to se vrijeme nije shvaćala važnost komunalne i regionalne infrastrukture, prometnih građevina, sanitarnih mjera, toplinske izolacije, modernizacije građevina ili gradnje dopunskih sadržaja za turizam. Navedeno znači da se prostorni aspekt turizma rješavao parcijalno u prostornom, sadržajnom i tehničkom smislu. Sve je bilo jasnije da se turizam trebao koordinirati i planirati, ne samo na razini pojedinačnih investicija ili pojedinačnih sektora, već i na razini regije i države.

Potkraj 50-ih godina prošlog stoljeća počeli su se stvarati društveno-ekonomski preduvjeti za prostorni aspekt turizma na cijelom jadranskom području Hrvatske. Izrađivane su projekcije dugoročnog razvoja turizma i njegov utjecaj na prostor. Izrada takvih planova bazirala se na analizi prirodno-geografskih, demografskih, ekonomskih i prometnih uvjeta, prirodne i kulturne baštine, itd., kao i prostornim mogućnostima turizma s različitim aspektata (cestovnog, željezničkog, poštanskog i zračnog prometa, poljoprivredne proizvodnje, industrije, infrastrukture, ugostiteljskih usluga, itd.).

S obzirom na to da je turizam bio u sklopu gospodarskog sektora, turistički planovi rađeni su u sklopu tzv. privrednih planova razvoja na više razina. Iako se pr-

vim generacijama privrednih planova poticao razvoj turizma, oni nisu obuhvaćali kompleksno i slojevito pitanje turističke izgradnje ili prostornih potencijala, kao npr. prostornu distribuciju, prostorne strukture, smještajne kapacitete, prihvatne kapacitete, itd.

O važnosti povezivanja prostornog planiranja i turizma u turističkim i arhitektonskim časopisima 60-ih godina podjednako su pisali arhitekti, ekonomisti i pravници: Bruno Milić, Josip Seissel, Boris Ševčik, Miro Marasović, Franjo Gašparović, Srđan Marković i dr. Kako bi se dobio uvid u svjetske trendove prostornog planiranja i turizma, tih se godina u Hrvatskoj sve više objavljuju prijevodi stručnih tekstova o turizmu „zapadnih” i „istočnih” autora. Iskustva na saveznoj i republičkim razinama razmjenjivana su na različitim ekonomskim ili arhitektonskim skupovima.

Izradom prvog *Regionalnog plana turističke izgradnje obalnog područja od Brela do Podgore* 1958. – 1961. uspostavljeni su metodološki temelji za izradu regionalnih prostornih planova turizma na području Hrvatske (Boltar, 1962.; Kranjčević, 2012a).

Potrebno je podsjetiti da je izradom studije *Tržišni aspekti i raspored turističke potražnje kao podloga za turističku rajonizaciju Jadranskog područja*² (1965.) prvi put izrađena procjena prostornog rasporeda smještajnih kapaciteta i raspored turističkog prometa za cijelo područje hrvatskog Jadrana.

Ubrzo je uslijedila izrada *Regionalnoga prostornog plana Južnog Jadrana*³ 1968. koji je rađen radi pronala-

² Iako u to vrijeme ekonomija nije bila tržišna, zanimljiva je upotreba sintagme „tržišni aspekti”.

³ *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana* financiran je iz UN-ovog Programa za razvoj i proračuna Vlade SFRJ. Izrađivači su bili: Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore i Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, uz suradnju Instituta za ekonomiku turizma, Zagreb te Međunarodnoga konzultativnog konzorcija TEKNE (Milano – Varšava) i SWE-
CO (Švedska).

ženja optimalne društveno-ekonomske, tržišne, a naročito prostorne funkcije turizma u općem razvoju južnojadranske regije i turističkom razvoju države kao cjeline. U *Prostornom planu SR Hrvatske do 2000.* (1974.) iskazan je planirani broj kreveta. Tako je do 2000. na području jadranske Hrvatske planirano ukupno 741.000 kreveta. Međutim, taj broj je premašen već 1989. kada je evidentirano ukupno 923.000 kreveta (Turizam, 2013:12.).

I u novom *Prostornom planu SR Hrvatske* (1989.) također je planiran porast broja ležaja na hrvatskom dijelu Jadrana. Njime je planirano da će na jadranskom području Hrvatske do 2015. biti ukupno 1.450.000 kreveta.

Zbog događanja u Hrvatskoj 90-ih godina prošlog stoljeća (promjena sustava i Domovinski rat) na jadranskom je području Hrvatske turistički promet doživio nagli pad pa je 2012. bilo ukupno 881.000 kreveta (Turizam, 2013:12.). Što se tiče novih dokumenata, na državnoj razini u novoj Hrvatskoj već 1993. izrađena je i usvojena *Razvojna strategija hrvatskog turizma* (Narodne novine, 113/93.). S aspekta prostornog uređenja izrađena je *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske* (1997.) kojom je određeno da je visoko vrijedan prostor strateški resurs turizma. Novom *Strategijom razvoja turizma do 2020.* (Narodne novine 53/13.) planirano je da će do kraja planskog razdoblja ukupno biti 955.000 komercijalnoga smještajnog kapaciteta.

Analizirajući ciljeve važećih prostornih planova županija, gradova i općina u Hrvatskoj danas (2014. – 2015.), zanimljivo je primijetiti da je turizam gotovo u svim jedinicama lokalne samouprave jedan od glavnih ciljeva razvoja, a pri tome se zaboravlja da turizam nije vezan uz planove razvoja ostalih sektora.

Kako je promjenom sustava uslijedila izmjena zakonske regulative različitih sektora, vremenom se poka-

zalo da je ona u pojedinim dijelovima neusklađena, što je za posljedicu imalo negativne utjecaje na prostor. S obzirom na to da su korjenito promijenjeni vanjski i unutarnji odnosi između prostornog i turističkog planiranja, postojeće odnose potrebno je preispitati te uskladiti s ostalim sektorima kako bi prostorno planiranje turizma imalo pozitivne učinke na prostor.

3. TRADICIJA PROSTORNOG PLANIRANJA TURIZMA NA PROSTORU PRIMORSKO-GORANSKE ŽUPANIJE

Kako bi se dobio uvid u tradiciju prostornog planiranja turizma na prostoru Primorsko-goranske županije, u ovom se dijelu ukratko iznose planirani i/ili postojeći smještajni turistički kapaciteti. O važnosti regionalnog planiranja, a time i turističkog planiranja, ukazivala je ekonomistica Neda Andrić⁴ rođ. Kauzlarić (1927. – 2010.) još 1962. u časopisu *Turizam* (Andrić, 1962.).

Zbog čestih promjena teritorijalnih ustroja teško je precizno iskazati prostorne pokazatelje turizma na području Primorsko-goranske županije te se oni iskazuju okvirno. Kada je 1965. prvi puta izrađena prostorna distribucija turizma na hrvatskom dijelu Jadrana, zanimljivo je da je najveći broj smještajnih kapaciteta planiran na području južne Dalmacije, zatim područja Kvarnera i Primorja, zapadne Istre te sjeverne Dalmacije. Prema vrstama smještaja, najveće su površine planirane za izgradnju turističkih naselja, zatim odmarališta i kampova, a tek onda i hotela.

Prostornim planom SR Hrvatske do 2000. godine na području Primorsko-ličke makroregije planirano je ukupno 622.000 kreveta (1974:54.). *Prostornim planom zajednice općina Rijeka do 2000. godine* planirano je 666.700 kreveta u svim oblicima turističke ponude (1984:100.).

⁴ Neda Andrić bila je gradonačelnica Rijeke.

PPSR Hrvatske (1989.), detaljnije je određeno Riječko područje (bez Istre) te je do 2015. godine planirano 328.000 kreveta.

Primorsko-goranska županija prema službenim podacima 2012. imala je 153.387 stalnih kreveta (Turizam, 2013:63.).

Što se tiče planiranih površina, za „turističku” izgradnju na području Primorsko-goranske županije stanje je sljedeće. Od svih sedam primorskih županija u Hrvatskoj, Primorsko-goranska županija prema podacima iz 2012. (Izvješće, 2012:52.) godine zauzima drugo mjesto (poslije Istarske županije) po planiranim površinama ugostiteljsko-turističke namjene izvan građevinskog područja. Tako je planovima planirano ukupno 1.306,30 ha, a izgrađeno je 49,47 %. Ukoliko se uzme u obzir da je većina površina planirana još u razdoblju socijalizma, postavlja se pitanje opravdanosti tih površina.

4. ZAKLJUČAK⁵

Zbog kompleksnosti i slojevitosti, a često i nejasnih odnosa između turizma i prostora, vidljivo je da prostorno planiranje i razvoj turizma zahtijevaju interdisciplinarn pristup. Iskustva pokazuju da rezultati ne ovise samo o prostornim planerima ili planerima razvoja turizma, već i ostalim sektorima, kao i politici.

Može se reći da su u Hrvatskoj zanemarena sustavna znanstvena istraživanja o odnosima prostornog i turističkog planiranja kako bi se ukazalo na nedostatke i prednosti planiranja. Razumno usklađivanje turističkog i prostornog planiranja zahtijeva dugoročnu i

⁵ Ovaj je rad izrađen u sklopu Znanstvenoistraživačkog projekta 2032-HERU (2014. – 2018.) Hrvatske zaklade za znanost *Urbanizam naslijeđa – Urbanistički i prostorni modeli za oživljavanje i unaprjeđenje kulturnoga naslijeđa*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

kompleksnu socijalnu, ekonomsku i kulturno-političku zadaću društva. Prostorni aspekt turizma ne može se planirati bez poznavanja trendova u turizmu, na nacionalnoj i na globalnoj razini (izgradnja sve većih samodostatnih hotelskih kompleksa, odnosno naselja, itd.).

Početak 20. stoljeća nitko nije mogao ni zamisliti kakva će biti potražnja za „turističkim prostorom” na istočnoj obali Jadrana i kako će turizam snažno utjecati na preobrazbu prostora, u pozitivnom ili negativnom smislu.

Prostorni aspekt turizma ne mogu isključivo nadzirati, koordinirati i planirati pojedine profesionalne struke, poput prostornih planera. Stanje u prostoru kao i u turizmu, odraz je stanja u društvu.

Stoga se danas nameće potreba kritičkog, odnosno realnog i učinkovitog osvrta na postojeće stanje u prostornom planiranju, ali i turizmu kako bi se mogli izraditi kvalitetni dugoročni planovi koji su slojeviti, na što danas također upozoravaju teoretičari prostornog planiranja (Marinović-Uzelac, 2001.; Friedmann, 2004.; Newman i Thornley, 1996.).

Sagledavanje prostora za potrebe turizma samo s aspekta ekonomske isplativosti bez šireg konteksta, znači prepuštanje određenih prostora na „milost i nemilost” ekonomski jačim prostorima. Gledajući prostor na taj način, možemo se pitati ima li smisla samo ulaganje u ekonomski jače prostore, što bi značilo ulaganje u ekonomski jači prostor radi „jačanje jačeg”. Sagledavanje prostora na taj način, slabije opremljeni i dostupni prostori, koji ne mogu brzo ostvariti ekonomsku dobit, stavljeni su u podređeni položaj u odnosu na one koji su atraktivniji i mogu brzo ostvariti dobit (Kranjčević, 2012b). Prilikom prostornog planiranja turizma ne smije se zanemariti policentrični prostorni razvoj koje je predložen u brojnim dokumentima na razine Europe (ESDP, 1999.; Teritorial Agenda, 2007.; 2011.).

Budući da prostor ne završava administrativnim granicama, sasvim je logično da se hrvatski prostor Jadrana treba promatrati i u kontekstu mediteranskog prostora. Iako je prostor hrvatskog Jadrana zbog geografskih osobitosti i povijesnih okolnosti još uvijek u boljem stanju od najvećeg dijela mediteranskog prostora, ne smije se zanemariti činjenica da „the Mediterranean is in grave danger of losing themain assets which make it so unique, especially in agriculture and tourism” (Mediterranean Strategy, 2005.).

Uz investicije u turizmu, vezano je i pitanje vlasništva koje se često u „novim uvjetima” shvaća kao apsolutno pravo. Također nije neobično ni da prostorni planeri ili arhitekti mijenjaju svoj stav prema prostoru jer se na neki način stavljaju u funkciju „tržišnih aktera” (Adams, 2010.). Često se u prostornim planovima zanemaruju društveni interesi, pogotovo na nižoj razini te oni ponekad gube funkciju ostvarenja „zajedničke akcije” (Healey, 2010.) ili „ispunjavanje koordinirajuće funkcije” (Chettiparamb, A.; Thomas, H. 2012.). Stoga se danas često prostorni planovi shvaćaju kao formalni instrument za privođenje zemljišta namjeni (Adams and Tiesdell, 2010.; Kalliomäki, 2012.), a ne kao instrument za ostvarenje „*optimalnog rasporeda ljudi, dobara i djelatnosti na određenom području*” (Marinović-Uzelac, 2001.). Iako bi prostorni planovi trebali po svom sadržaju artikulirati prostornu logiku razvoja, često se sadržaj svodi na formalno zadovoljavanje propisane zakonske regulative, a da se pri tome zanemaruju interesi zajednice.

Navedeno znači da pojedine općine i gradovi gledaju na turizam kao na mit koji će ih spasiti iz teške gospodarske situacije. Takvo parcijalno sagledavanje prostora isključivo za potrebe turizma pogotovo na lokalnoj razini krije opasnost za daljnji razvoj. Zato je uz složene prognoze turističke potražnje, turizam potrebno sagledati u sklopu složenih prostornih odnosa. Svaka parcijalna istraživanja o prostoru (kvantitativna ili kvalitativna), kao npr. izgrađenost ili istraživanja o površi-

nama namijenjenih za određenu namjenu, ne mogu pridonijeti kvalitetnom prostornom planiranju ili planiranju razvoja turizma, već mogu ukazati na pojedine probleme.

Nerealni prostorni planovi s nereálnim površinama za izgradnju područja ugostiteljsko turističke namjene, u jednom trenutku mogu ukazati na apsurdnost i nereálnost planiranja, ali i neučinkovitost sustava.

Nesumnjivo je da nikada nije bilo brojčano više prostornih planova u primjeni u Hrvatskoj (Kranjčević, 2012b), ali isto tako može se reći da nema sustavnog, cjelovitog prostorno planskog sagledavanja prostora za potrebe turizma.

Također je pogrešno poimanje prostora za potrebe turizma isključivo kroz prizmu vizualno estetskih i /ili arhitektonsko-građevinskih komponenti jer se time zanemaruju osnovne zadaće prostornog planiranja. Prostorno planiranje ne smije se shvaćati kao instrument za uljepšavanje prostora za potrebe turizma, dok se zanemaruju socijalne, ekonomske, pravne i kulturne dimenzije prostora.

Sektorsko sagledavanje prostora ne može dati kvalitetne rezultate niti za prostor niti za turizam.

S obzirom na to da je prostor ograničeno dobro i da predstavlja strateški resurs za razvoj turizma, potrebno se prema njemu pažljivo odnositi. Postoji mišljenje da se zbog potreba oživljavanja društveno-ekonomskog razvoja, prostorno planiranje umjesto instrumenta za koordinaciju i kooperaciju različitih djelatnosti pretvara u restriktivni instrument, a da se ne promišlja o dugoročnim posljedicama na prostor. Forsiranje gospodarskog rasta može dovesti do društvene podjele i „the dramatic increase in interest, at all scales, from local to global, in environmental issues” (Breheny, 1991.). Zato nije neobično da se za izradu prostornih planova zahtijeva „long-term thinking” (Friedmann, 2004.; Newman

and Thornley, 1996.), kako bi se izbjegle sve neželjene posljedice u prostoru.

U prostoru se ne mogu ostvariti svi ekonomski interesi pojedinaca, odnosno interesi kapitala, jer se pri tome ne mogu zadovoljiti potrebe zajednice. Shodno tome prostorni planovi ne mogu biti instrument za imperativnu provedbu ekonomskih interesa. Prostorni planovi koji služe isključivo za zadovoljavanje ekonomskih interesa mogu izazvati burnu reakciju korisnika prostora ili sektora. Nažalost, za investicije u turizmu ponekad je važnija angažiranost kapitala i umreženost lokacije, nego razvojna usmjerenja zajednice ili lokacijski uvjeti.

Zbog kompleksnosti i slojevitosti, a često i nejasnih odnosa između turizma i prostora, vidljivo je da prostorno planiranje i planiranje razvoja turizma zahtijevaju interdisciplinarni pristup. Rezultati ne ovise samo o prostornim planerima ili planerima razvoja turizma jer turizam ne može isključivo nadzirati, koordinirati i planirati pojedini sektor.

Sve navedeno ukazuje na to kako je nedovoljno istražen utjecaj turizma na prostor kao i na socijalni i prirodni okoliš. Ako se stvarno želi uskladiti turističko i prostorno planiranje, vidljivo je kako to predstavlja kompleksnu socijalnu, ekonomsku, kulturnu i političku zadaću društva.

Hrvatska ima tradiciju prostornog planiranja turizma, ali nema dovoljno sustavnih znanstvenih istraživanja o utjecaju turizma na prostor i obrnuto, pogotovo nakon promjena sustava. Razvoj turizma ne može se nadzirati, koordinirati i planirati isključivo od pojedine struke, već treba biti rezultat usklađenih sektora. I na kraju, sagledavajući složeni odnos turizma i prostora potrebno je postaviti pitanje, koliko je naše društvo spremno na kritički odnos prema mitu o turizmu koji će izvući državu iz krize, a u skladu s prostornim potencijalima.

LITERATURA

1. Adams, D., Tiesdell, S. (2010.), *Planners as Market Actors: Rethinking State-Market Relations in Land and Property*. U: *Planning Theory and Practice*, Vol. 11, Nr. 2, 187-207.
2. Andrić, N. (1962.), *Regionalni aspekti planiranja turizma*, Turizam, IX (11-12): 18.
3. Boltar, D. (1962.), *Prvi pokušaj prostornog planiranja turizma u nas*, Arhitektura, 16 (15-18):17-18.
4. Breheny, M. J. (1991.), *The renaissance of strategic planning?*, U: *Environment and Planning B: Planning and Design*, Vol. 18, Nr. 2, 233-249.
5. Chettiparamb, A.; Thomas, H. (2012.), *Tourism and spatial planning*, U: *Journal of policy research in tourism, leisure and events*, Vol. 4, Nr. 3, 215-220.
6. Friedmann, J. (2004.), *Strategic planning and the longer range*. U: *Planning Theory and Practice*, Vol. 5, Nr. 1, 49-67.
7. Healey, P. (2010.), *Making better places. The planning project in the twenty-first century*, Basingstoge: Palgrave Macmillan
8. Kalliomäki, H. (2012.), *Towards Comprehensive Spatial Development in Europe: A Critical view form Finland*, U: *Planning Theory and Practice*, Vol. 13, Nr. 4, 569-589.
9. Kranjčević, J. (2012a.), *Turizam u prostornim planovima Makarskog primorja od 1945. – 1990.*, znanstveni skup *Makarsko primorje danas*, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Grad Makarska, Zagreb: 211-230.
10. Kranjčević, J. (2012b.), *Spatial Planning of Tourism – situation and the consequences*, Rethinking urbanism, proceedings book, (Karač, Z.): Zagreb, 127-130.
11. Marasović, M. (1966.), *O dosadašnjoj turističkoj izgradnji jadranske obale*, ČIP, Zagreb, 13 (160-161): 1-9.
12. Marinović-Uzelac, A. (2001.), *Prostorno planiranje*, Dom i svijet, Zagreb
13. Newman, P; Thornley, A. (1996.), *Urban Planning in Europe, International Competition, National Systems, and Planning Projects*, Routledge
14. *** (1965.), *Tržišni aspekti i raspored turističke potražnje kao podloga za turističku rajonizaciju Jadranskog područja*, Zavod za ekonomiku turizma, Zagreb

15. *** (1967.), *Program dugoročnog razvoja i planom prostornog uređenja jadranskog područja*, Urbanistički institut Sr Hrvatske, Zagreb
16. *** (1968.), *Regionalni prostorni plan južnog Jadrana*, UNDP, Vlada SFR Jugoslavije, Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, Institut za ekonomiku turizma, međunarodni konzultativni konzorcij Tekne Milano i Cekop Warszawa
17. *** (1972.), *Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornji Jadran*, Urbanistički institut SR Hrvatske, Zagreb
18. *** (1974.), *Prostorni plan SR Hrvatske godina 2000.*, Završni izvještaj, Republički komitet za urbanizam, građevinarstvo, stambene i komunalne poslove, Zagreb
19. *** (1984.), *Prostorni plan zajednice općina Rijeka do 2000. godine*, Zavod za prostorno planiranje i zaštitu čovjekove okoline, Rijeka
20. *** (1989.), *Prostorni plan Socijalističke Republike Hrvatske*, Republički komitet za građevinarstvo, stambene i komunalne poslove i zaštitu čovjekove okoline, Zagreb
21. *** (1993.), *Razvojna Strategija hrvatskog turizma*, Narodne novine 113/93.
22. *** (1997.), *Strategija prostornog uređenja Republike Hrvatske*, Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i stanovanja, Zagreb
23. *** (1999.), *ESDP European Spatial Development Perspective Towards Balanced and Sustainable Develop-*

- ment of the Territory of the European Union http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/pdf/sum_en.pdf (15. 12. 2012.)
24. *** (2005.), *Mediterranean Strategy for sustainable development, A Framework for Environmental Sustainability and Shared Prosperity* UNEP/MAP, Athens, http://www.mzopu.hr/doc/Mediterranean_str_28022006.pdf (12. 2. 2015.)
25. *** (2007.), *Teritorial Agenda of the European Union, Towards a More Competitive and Sustainable Europe of Diverse regions*. <http://www.eu-territorial-agenda.eu/Reference%20Documents/Territorial-Agenda-of-the-European-Union-Agreed-on-25-May-2007.pdf> (12. 2. 2015.)
26. *** (2011.), *Teritorial Agenda of the European Union 2020, Towards an Inclusive, Smart and Sustainable Europe of Diverse region*, <http://www.eu2011.eu/files/bveu/documents/TA2020.pdf> (12. 2. 2015.)
27. *** (2012.), *Izvjješće o stanju u prostoru Republike Hrvatske*, Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja Republike Hrvatske, Zagreb
28. *** (2013.), *Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine*, Narodne novine 53/13.
29. *** (2013.), *Turizam u 2012*, Statističko izvješće br. 1491, Državni zavod za statistiku, http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2013/SI-1491.pdf (9. 2. 2015.)